

Onkraj liberalne demokracije

Demokracija nikoli ne traja dolgo. Hitro se iztroši, izčrpa in ubije. Ni še bilo demokracije, ki ne bi naredila samomora.

John Adams

Demokracija je nekaj tako veličastnega, da si brez nje tretjega tisočletja ne moremo predstavljati. Prav demokracija povezuje našo civilizacijo v sebi vsečno politično ureditev od starih Grkov¹ do današnje postsocialistične revolucije. Demokracija je bila tudi geslo dneva v preteklem desetletju, kar zmanjšuje njeno vrednost kot zgodovinsko poklicane, hkrati pa je to empirični pokaz njenega nezlomljivega prodora v kraljestvu nujnosti in njene vzpostavitve kot osrednje osi moderne dobe.

V tretje tisočletje vstopamo, ko se je diskusija o razmerju med socializmom in demokracijo že končala. Roza Luxemburg in Lenin sta na primeru Rusije vsak po svoje poskušala pokazati, kako bi se vendarle dalo uskladiti socializem z demokracijo. Kasneje je celo Josef Schumpeter v svojem znamenitem delu Kapitalizem, socializem in demokracija socializmu v čast spisal nekaj obetavnih spodbud za razvoj njegovih demokratičnih zmožnosti. Po drugi svetovni vojni, po zmagi protifašistične fronte, je bilo vsem jasno, da je prava demokracija lahko samo socialistična. Vendar je takšna jasnina trajala le kratko dobo, saj je s posredovanjem strategov hladne vojne postalo samoumevno nekaj drugega: da je socializem totalitarizem, drugi obraz fašizma in zato demokraciji sovražen. Z nastopom reformatorjev v socialističnem taboru

¹ Pri tem je popolnoma irelevantno, da je demokracija v Atenah trajala slabih 130 let, od 450 pr.n.š. do leta 322 pr.n.š. (Parekh, 1992).

² Sedaj že klasični tekst takšnega pogleda na demokracijo je poročilo trilateralni komisiji z naslovom *Kriza demokracije* (1975). Pri založbi *Globus* v Zagrebu je delo Croziera, Huntingtona, Watanukija idr. izšlo pod naslovom ***Kriza demokracije i participacija*** leta 1982.

³ Za klasiko velja delo Carole Pateman: ***Participation and Democratic Theory***, Cambridge University Press, 1970.

⁴ *Liberalna demokracija ne trpi neposredne demokracije, ker ogroža njene temeljne postavke. Participativna kultura v deželah liberalne demokracije ni zaželeno in je tudi ne razvijajo. "Striktno rečeno liberalna demokracija ni predstavniška demokracija, temveč reprezentativna vlada"* (Parekh, 1992:167).

⁵ Huntington (1991) uporablja oznako "tretji val demokracije".

je bila demokracija opora v boju proti socialističnemu totalitarizmu. Rehabilitacija demokracije svetov in demokratičnega samoupravljanja je zbudila v svetu veliko zanimanje. Oživila je razprava o industrijski in ekonomski demokraciji. Reformatorji socializma so v sedemdesetih letih v obliki t.i. evrokomunizma in v osemdesetih letih na tleh realnega socializma ponovno skušali oživiti navezne točke med demokracijo in socializmom. Bolj ko jim je to uspevalo, bolj je demokracija izrivala socializem. Nazadnje od socializma ni ostalo kaj prida, demokracija pa se je razbohotila.

Tretja demokratična transformacija ali konec zgodovine?

Zadnji dve desetletji je liberalna demokracija doživela ostre kritike tako z leve kot z desne. Desnica² ji očita birokratizacijo in prevelik vpliv interesnih skupin, zato zahteva razbremenitev države, to je minimalno državo na račun povečanih pristojnosti tržne regulative. Leвица³ pa liberalni demokraciji očita nesposobnost, da bi vzpostavila participativno⁴ politiko ali vsaj povečala neposredno soodločanje državljanov o javnih zadevah.

Ob koncu osemdesetih let se je kritika usmerila v dve prevladujoči interpretaciji: eni so prepričani, da gre za veliko, epohalno predrugačenje demokracije, drugi pa menijo, da je liberalna demokracija sklenila zgodovino s končno zmago nad drugimi oblikami vladanja.

1. Mnogi avtorji govorijo o začetku tretje demokratične transformacije⁵ (Dahl, 1989). Dahl se sprašuje, ali gre za tretjo demokratično transformacijo: prva demokratična transformacija je temeljila na načelu, da je vladavina večine boljša od vladavin peščice ljudi, omejena pa je bila na mestno državico. Ta transformacija je prinesla atensko demokracijo, ki danes velja za klasični model demokracije. Druga demokratična transformacija je razširila obseg mestne države na nacionalno državo in vzpostavila povsem novo vrsto političnih institucij. Uveljavila se je kot liberalna demokracija.

Pojem liberalne demokracije je v primerjavi s klasično atensko demokracijo zgrajen na povsem drugačnem pojmovanju posameznika, narave in družbe. Vse empirične razlike so utemeljene na teh razlikah v političnofilozofskih temeljih. Parekh (1992:165) ugotavlja, da je liberalna demokracija utemeljena na individualizmu, atenska pa na občutku skupnosti in s tem zaupanju v množice. Svoboda je v klasični demokraciji svoboda v skupnosti, ki se lahko realizira s sodelovanjem ljudi pri političnem odločanju, v liberalizmu pa je svoboda protektivna ali negativna svoboda posameznika. Atenska demokracija je bila kolo kolektivnega samoizražanja in samodoločanja. Za liberalce je demokracija zagotovilo, da bo posameznik lahko nemoteno izvajal cilje, ki jih je sam izbral, v okviru zakonsko varovanega zasebnega območja, pri tem pa bodo drugi zadržani na varni distanci.

Liberalna demokracija ni degeneracija prave, atenske demokracije, temveč je nova zgodovinska forma, ki ima povsem drugačne naloge. Njen strah pred nebrzdanimi množicami je bil upravičen, trdi Parekh (1992:168), vendar pa je hkrati ljudi naredila politično nemočne. Upravičeno je poudarila pomen nepolitičnih interesov, pri tem pa je pozabila na resničen pomen javnega življenja.

Tretja demokratična transformacija je na delu ob koncu dvajsetega stoletja in po Dahlovem (1989:312) mnenju ubira tri možne spremembe dosedanjih meja demokracije:

1. spremembe pogojev za poliarhije⁶ bodo porodile večje število poliarhij v svetu.
2. Spremembe političnega življenja utegnejo ponovno spremeniti meje in možnosti demokratičnega procesa.
3. Spremembe v strukturi in zavesti utegnejo pomagati pri oblikovanju bolj demokratičnega političnega življenja v deželah, kjer so poliarhije že uveljavljene.

Tretjo demokratično transformacijo Dahl (1989:320) povezuje tudi s "transnacionalno državo". Uveljavili naj bi se večji demokratični nadzor in močnejše demokratične institucije. Poleg tega je pričakovati demokratizacijo na lokalni ravni in na ravni odločanja o vzgoji, zdravstvu, načrtovanju mest in drugimi področji javne politike.

2. Drugo interpretacijo liberalne demokracije najizraziteje zastopa Francis Fukuyama. Stoletje, ki se je začelo s popolnim zaupanjem v liberalizem in demokracijo, se po mnenju Fukuyame tudi končuje s triumfom liberalne demokracije. Končuje se na točki, ki je ne moremo označiti kot konec ideologije (top tema na koncu petdesetih in v šestdesetih letih) ali zlitje kapitalizma s socializmom (v sedemdesetih letih top tema konvergenčnih teorij), temveč samo kot "zmago ekonomskega in političnega liberalizma" (Fukuyama, 1990:172). Ta zmaga po Fukuyami ni navadna zmaga v eni od bitk v zgodovini, temveč je zmaga, ki napoveduje konec zgodovine. Gre za "končno točko ideološke evolucije človeštva in univerzalizacijo zahodne liberalne demokracije kot končne oblike ljudske vladavine" (Fukuyama, 1990:172). Zmaga liberalizma se je odigrala prvenstveno na področju idej ali zavesti in je sedaj še nedovršena na področju stvarnega ali materialnega sveta (Fukuyama, 1990:172).

Fukuyama navezuje svojo idejo o koncu zgodovine na Kojevejevo interpretacijo Hegla. V Fenomenologiji duha naj bi Hegel napovedal konec zgodovine, potem ko je Napoleonova vojska zmagala v bitki pri Jeni. To je bila hkrati zmaga idealov francoske revolucije. Bitka pri Jeni je pomenila konec zgodovine, ker se od tedaj načela liberalne demokratske države niso mogla več razviti. V dvajsetem stoletju so se načela liberalne demokracije samo še prostorsko širila po svetu. (Fukuyama, 1990:173). Kojeve je izenačeval konec zgodovine s povojnim "ameriškim načinom življenja", h kateremu se je po njegovi oceni približevala tudi Sovjetska zveza (Fukuyama, 1990:174). Po njegovem mnenju je bilo največje dejanje zahodnih držav ustanovitev skupnega

⁶ Poliarhija je Dahlovo ime za liberalno demokracijo po drugi svetovni vojni.

⁷ *Demokracija nastopa z več pridevki: Miliband vztraja pri kapitalistični demokraciji, za Epsteina obstajajo zahodne demokracije, za Dahla poliarhije, za Lijpharta (1985) pa samo demokracije. Pri vseh gre dejansko za liberalne demokracije, kot jih je striktno analitično poimenoval Machperson.*

⁸ *V slovenskem jeziku je bralcem dostopen zbornik o sodobnem liberalizmu, ki ga je uredil Rudi Rizman (KRT, 1992). Zbornik prinaša temeljne dileme sodobnega liberalizma in jih postavlja v zgodovinsko perspektivo.*

⁹ *Materializem liberalizma je najbolj viden na primeru dojemanja svobode. Fizično nasilje in zunanja prisila sta razumljena kot glavna sovražnika svobode, zato je država, kot mesto fizične prisile, največji sovražnik svobode. Tako postane "politika umetnost oblasti" in "svoboda umetnost antipolitike". Svoboda je tako zaščita prostega notranjega prostora pred državno oblastjo (Barber, 1984:35).*

¹⁰ *Parekh (1992:161) upravičeno trdi, da gre za individualizacijo, ki je zadeva družbene konvencije. Druge družbe, nezahodne, neliberalne, postavljajo drugačne meje med posamezniki in med posameznikom in naravo. Za Hindujce je kasta, v kateri je posameznik rojen, rezultat njegovih dejanj v prejšnjih življenjih, in ne nekaj naključnega, diskutabilnega in odpravljivega. Kasta je integralni del osebnostne identitete in določa njegove pravice in obveznosti, pa tudi vrednost posameznikovega življenja.*

tržišča. Skladno svojim dognanjem, da je na ravni zavesti že vse odločeno, se je Kojeve odpovedal profesuri in ostanek življenja preživel kot uradnik v EGS.

V obsežni knjigi z naslovom *The End of History and the Last Man* je Fukuyama (1992:xi) podobno zatrdil, da "ideala liberalne demokracije ni mogoče več izboljšati". Prepričan je, da "so vsa resnično velika vprašanja že urejena" (xii) in da je umestno postaviti vprašanje, ali bo zgodovina človeštva privedla večji del človeštva v liberalno demokracijo. Njegov odgovor je, da bo.

Fukuyama ne govori o demokraciji nasploh, temveč o določenem tipu demokracije, liberalni demokraciji⁷. Ko se danes govori o zmagi demokracije, se misli predvsem na zmago liberalne demokracije ali drugače, udejanjanje druge (in ne tretje) demokratske transformacije. Liberalna demokracija je tvorba, ki je nastala z združitvijo liberalizma in demokracije. Obe sestavini sta pristali skupaj ne zaradi lastnih privlačnosti in medsebojnih simpatij, temveč po hudih družbenih in političnih bojih, ki so ju prisilili živeti skupaj.

Temelji liberalizma⁸

Liberalizem ni nastal v praznem prostoru. Oblikoval se je na konsenzu "newtonskega sistema sveta" (Desaguliers), katerega temeljni aksiom je materializem. Temeljne poteze tega materializma so: atomizem, nedeljivost, primerljivost, vzajemna izključljivost in senzacionalizem (kot psihologija) (Barber, 1984:32). Aksiom materializma⁹ postavlja posameznika kot materialno bitje v vsem, kar je, in v vsem, kar počne. Družbeni in politični čas in prostor sta razumljena dobesedno materialno ali kot fizični prostor in čas. Atomizem tvori predteoretsko raven za to, kar se v teoriji liberalne demokracije razume pod pojmom individualizem, nedeljivost tvori predteorijo pojmu hedenostične psihologije, primerljivost je osnova za pojem enakosti, vzajemna izključljivost je osnova za teorijo moči in konflikta, senzacionalizem pa za pojmljenje emotivizma, utilitarizma in prevladujoče teorije interesov (Barber, 1984:33-34).

Liberalizem jemlje posameznika kot ireduktibilno enoto družbe, družbo pa razlaga kot funkcijo posameznika. Družba je sestavljena iz posameznikov in njihovih relacij. V srcu liberalizma leži individualizem, ki oblikuje njegove politične, moralne, legalne, ekonomske, metodološke in druge aspekte. Vsako človeško bitje je neločljivo povezano z drugimi človeškimi bitji in z naravo. S tem aktom individualizacije posameznika je določena tudi meja¹⁰ med individuom in drugim(i)om ter med individuom in naravo.

Liberalni pogled fiksira posameznika kot razločnega in lahko razločljivega od drugih ter neasimilabilnega. Posamezniki določajo svojo individualnost v smislu svoje ločenosti od drugih in se čutijo ontološko ogrožene, če se meje njihove individualnosti zabrišejo ali delno prekrije-

jo z mejami drugih¹¹. Njihova stalna skrb je zato zagotavljati ločenost, tako da zidajo vsakovrstne zaščitne zidove okrog sebe, ki omogočajo, da nič ne pride v osebnost ali izide iz nje brez vednosti osebnosti. "Idea samozaprta" (Parekh, 1992:162) je integralni del liberalnega pogleda na posameznika. Liberalni posameznik skuša živeti življenje sam, sam odloča o izbirah, sam konstruira svoje predstave in verovanja in ničesar ne jemlje kot dano ali dokončno. Ker posameznik začne življenje kot družbeno posredovano bitje, je naloga liberalnega posameznika, da se rekonstruira, odpravi družbeno pogojenost, postane ontološko transparenten in tako avtonomen in samodoločujoč. Posameznik je zato nezaupljiv do občutij in emocij, posebno do tistih, ki so močna in globoka in se zato ne ujema s hladnim razumom in se ne podrejuje njegovemu nadzoru. Tako "ni topla čustvena vpletenost, temveč hladno in distančno načelo vzajemnega spoštovanja liberalni prednostni način urejanja odnosov med posamezniki, ki vodi v prekrivanje sebstva in kompromitira avtonomijo" (Parekh, 1992:162).

Liberalizem opredeljuje posameznika kot izbiralca, zato mora biti posameznik ločen od svojih izbir, vključno s svojimi vrednotami, cilji in načini življenja. Posameznik mora biti sposoben odtujiti svoje delo, sposobnosti in veščine, ne da bi se odtujil sam in tako postal lastnina drugega v času odtujitve svojih pritisklin. Posameznik je namreč lastnik svojega telesa in ima zato lastniške pravice nad njegovimi sestavinami.

Civilna družba je največji izum liberalizma. Je območje interesa¹² in izbire. Interes je ena temeljnih kategorij liberalizma, ki razlaga razmerja med posameznikom in drugimi in gradi celo most med sicer načelno (v liberalnem okviru) nepovezljivima moškim in žensko¹³. Civilno družbo tvorijo posamezniki, ki, čeprav tujci med seboj, vendarle najdejo toliko skupnega, da se spravijo skupaj za določena obdobja in za določena opravila.

V liberalizmu je država nasilna in prisilna institucija: nasilna zato, ker razpolaga z močjo odločanja o življenju in smrti svojih članov, prisilna pa zato, ker so njeni državljani njeni člani z rojstvom in je ne smejo zapustiti, tujci pa ne smejo vanjo brez njenega dovoljenja. Država je tudi formalna in abstraktna institucija (Parekh, 1992:163). V civilni družbi se ljudje srečujejo kot nosilci različnih vlog in interesov, v državi pa zgolj kot abstraktni državljani, to je kot enaki nosilci formalnih in od države določenih pravic in dolžnosti, pri čemer jih vodi zgolj interes celote.

Najpomembnejša naloga liberalne vlade je ustvarjanje in ohranjanje sistema pravic. Vlada ostaja v okviru formalnih in splošnih pravil, tako da ne izvaja substancialnih ciljev, npr. izenačevanja bogastva med revnimi in bogatimi. Liberalizem je vedno ostro nasprotoval sleherni radikalni redistribuciji bogastva, odpravljanju pravice do zasebne lastnine, restrikciji individualnih izbir, ukrepom, ki so oslabili etiko samodiscipline in samopomoči, ter poskusom podrejanja ekonomije moralnim ali političnim ciljem (Parekh, 1992:164).

V liberalizmu so vsi posamezniki svobodni in enaki po naravi, zato nihče ne sme vladati drugim brez njihove privolitve. Liberalna de-

¹¹ Na tem mestu se dejansko zastavlja vprašanje, "kako je lahko odprta družba ustvarjena iz zaprtih sebstev" - to "je paradoks, ki mu noben liberalni teoretik ni posvečal velike pozornosti". "Če se sebstvo ne bo učilo odpirati se mislim in občutkom drugih in vzdrževalo oboje, odprto glavo in odprto srce, in s tem ustvarjalo temeljne predpogoje za pristen dialog, družba nikoli ne bo mogla biti resnično odprta" (Parekh, 1992:162).

¹² O vstopu kategorije interesa v politično misel liberalizma je temeljito študijo izdelal Albert Hirschman, **The Passions and the Interests**, Princeton University Press, Princeton 1977.

¹³ Kant je naprimer menil, da je zakon pogodba o vzajemni uporabi spolnih organov med moškim in žensko.

mokracija zato potrebuje mehanizem, s katerim ljudje oddajo svojo privolitev. Z njimi pa tudi podeljujejo vladi avtoriteto, da jim vlada. Ker pa obstaja nevarnost, da vlada ne bo samo ohranjala sistema pravic, utemeljenega na načelu kar največje svobode, liberalna država zahteva tudi mehanizme za nadzor vlade, tako da se izpopolni zaupanje ljudi.

Liberalna demokracija tako "ni oblika kolektivnega obstoja, temveč način konstituiranja in nadzorovanja javne oblasti. Torej ni način življenja, temveč oblika vladanja" (Parekh, 1992:165).

Ideja, da privolitev legitimira oblast in sistem države, je bila ključna za liberalce 17. in 18. stoletja, in tudi za liberalne demokrate vse do danes. Prvi, zgodnji liberalci so imeli družbeni dogovor za mehanizem individualne privolitve, drugi, kasnejši, pa so v središče postavili glasovalno skrinjico kot mehanizem, s katerim državljani periodično podeljujejo oblast za izvajanje zakonov in upravljanje družbenega in gospodarskega življenja. Državljan se mora podrežati samo tistim predpisom, zakonom in odločitvam, ki jih je sam izbral (Held, 1990:311). Operacionalizacija tega načela so volitve. V liberalizmu obstajajo različne tradicije, ki pa jim je skupna ideja, da se oblast lahko vzdržuje samo s prostovoljno privolitvijo svobodnih in enakopravnih posameznikov. Pristanek je temeljno načelo legitimne oblasti - zato so tudi volitve glavni pogoj in značilnost liberalne demokracije.

Ker je demokracija, kot jo razumejo liberalci, utemeljena na suverenosti posameznika, iz katere dobiva tudi svojo legitimnost, je konceptualno zaščiten pred vdorom v področje individualnih pravic, kot so jih opredelili liberalci. Tako je sleherno nasilje vlade nad pravico do svobode, lastnine ali svobode izražanja razumljeno ne le kot neliberalno, temveč tudi kot nedemokratično. Liberalizem kot dominantni partner v navezi liberalne demokracije določa, katere pravice so temeljne in morajo biti zato zaščitene z zakonom. "Moralni paternalizem in nekatere oblike avtoritarizma ležijo v srcu liberalne demokracije" (Parekh, 1992:166).

Liberalizem in demokracija

Liberalna demokracija je oblika sožitja med množično demokracijo, razumljeno kot splošna in enaka volilna pravica plus parlamentarna ali predsedniška oblika vladanja, in meščansko svobodo, razumljeno kot produkcija na temelju zasebne lastnine in svobodne mezde delovne sile (Offe, 1985:120). Tako je liberalna demokracija zgodovinsko postala razmerje vzajemne nujnosti in vir napetosti in antagonizma (Beetham, 1992:40-41). Liberalizem je zgodovinsko zagotavljal nujno podlago za demokracijo in izvajal nasilje nad njo. Zato je zanj temeljno vprašanje, kako lahko odpravimo nasilje liberalizma nad demokracijo, ne da bi ogrozili temelj same demokracije.

Sestavine liberalizma, ki so po Beethamu (1992:41) nujni del demokracije, so naslednje:

1. Svoboda izražanja, gibanja, združevanja in pravice, ki so predmet zakonske ali ustavne zaščite. Seveda vse individualne pravice niso demokratične. Demokratične so samo tiste, ki so nujne za vzpostavljanje nadzora posameznikov nad izvajanjem oblasti.

2. Institucionalna delitev oblasti, ki šele omogoča vladavino zakona.

3. Institucija reprezentativne skupščine, izvoljene na teritorialni osnovi v odprtem boju za glasove volilcev in s pristojnostjo, da odloča o vseh davkih in zakonih ter omejuje dejavnosti eksekutive.

4. Načelo omejene vlade in ločitev med javno in privatno sfero (pa naj bo ta opredeljena kot civilna družba, trg in privatna lastnina, družina in privatni odnosi ali individualna zavest). To pomeni, da je demokratična država nujno tudi omejena država, pa čeprav obstaja nesoglasje glede tega, kje naj bo meja.

5. Predpostavka, da ne obstaja nobena končna resnica o tem, kaj je dobro za družbo. Sodba o tem vprašanju pripada področjem posebnega (strokovnega) vedenja. Edini kriterij za javno dobro je, kaj svobodno organizirani ljudje izberejo, ne pa kar kak ekspert določi kot pravo. To značilnost Beetham imenuje antipaternalizem liberalizma in demokracije.

Ideja individualnih pravic je bila v zgodovini napadena s stališča širjenja demokracije: v imenu ljudske volje, kolektivnega dobrega ali realizacije višje oblike svobode. Delitev oblasti so napadali v imenu ljudske pravičnosti, oblast predstavnškega parlamenta so napadali s stališča neposredne demokracije ali funkcionalnega predstavnštva, ločitev med javnim in privatnim so napadali s stališča nujnosti, da se celokupno življenje ljudi podvrže demokratičnemu nadzoru. Takšne zahteve so po mnenju Beethama (1992:42) v imenu demokracije spodkopavale temelj demokracije¹⁴.

Drugi del zgodovine sintagme liberalna demokracija je v bitkah med liberalci in demokrati za razširitev in obliko demokratizacije. Klasični liberalci so govorili o nadzorovanju vlade, iz katere je bila izključena večina demosa. Locke je govoril o aktivnem konsenzu lastnikov in o pasivnem konsenzu ostalih. Ustava revolucionarne Francije je uvedla distinkcijo med aktivnim in pasivnim državljanstvom: uživanje pravic je bilo univerzalno, medtem ko so bile politične pravice omejene na davkoplačevalce (Beetham, 1992:43). Skoraj vsi klasični liberalci so izključevali ženske iz državljanstva. Branili so dve temeljni instituciji reda: družino s hierarhično delitvijo dela in zasebno lastnino.

Prva bitka med liberalizmom in demokracijo je potekala glede razširitve aktivnega državljanstva. Liberalizem se je dolgo upiral demokratizaciji, to je razširitvi volilne pravice na vse odrasle moške. Njegovi argumenti so bili:

- množice so revne in ogrožajo bogate in institucije zasebne lastnine nasploh;
- množice poskušajo vzpostaviti enakost na vseh ravneh življenja, tako da bi ob njihovem prihodu na oblast zavladala homogenost, ki bi pokopala svobodo izražanja in uvedla tiranijo javnega mnenja;

¹⁴ To se je lahko dogajalo zaradi zmede. Demokracija kot metoda vladanja namreč ni kar koli ljudje v določenem trenutku odločijo, temveč "vrsta ureditev za zagotavljanje njihovega nadzora nad procesom javnega odločanja na dolgoročni osnovi". V tem smislu "ne obstaja resna demokratična alternativa liberalni demokraciji" (Beetham, 1992:42). Lahko so nedemokratične alternative, ki jim uspe pridobiti legitimnost, vendar resne demokratične alternative, trdi Beetham, ni.

¹⁵ Claus Offe (1985:123) v analizi poroke liberalizma in demokracije ugotavlja, da sta dva ključna mehanizma, ki sta posredovala združevanje med nesplojivi- ma liberalizmom in demokracijo, oblikovanje političnih množičnih strank in kejnsovska socialna država.

¹⁶ Offe (1985:122) ugotavlja, da ideologi pluralistične demokratične teorije trdijo, "da je končno odpravljena napetost med načeli, po katerih deluje kapitalistična tržna družba, in političnimi demokratičnimi oblikami v ameriškem političnem sistemu".

- množice niso izobražene, so neracionalne in nesposobne refleksije, zato ne morejo racionalno odločati o javnih zadevah;
- splošna volilna pravica daje oblast v roke brutalni večini in s tem dejansko manjšino oropa volilne pravice.

Ko je demokratizacija prodirala z neustavljivim tokom, so liberalci razvili nekatere mehanizme in elemente v politiki, ki so ohranili njihovo hegemonijo. Namesto ljudske suverenosti so razvpili suverenost parlamenta, razvili so elitistične teorije predstavnštva in politične stranke¹⁵. Poleg tega so državno šolanje naravnali na šolanje množic (volilcev) v duhu liberalnih načel. Do tiste mere, kot je bilo potrebno, so razširili sadove kapitalizma in kolonializma na množice in jih s tem pridobili za kapitalistično ekonomijo (Parekh, 1992:167).

Druga bitka se je osredinila na razmerja med javnim in privatnim. To je bila bitka glede razumevanja, kaj je politično in zato lahko podvrženo demokratičnemu nadzoru. Beetham (1992:43) ugotavlja, da ni bilo sporno ločevanje med javnim in zasebnim kot načelo, temveč meje med obema področjema, kot jih je opredelil liberalizem, ki je iz politike izločil ekonomijo in razmerja med spoloma, in jih tako izmaknil demokratizaciji.

Tretje področje spora med liberalizmom in demokracijo je težje opredeliti, gre pa v temelju za boje glede institucije predstavnštva, v katerih so se oblikovali profesionalni politiki, hkrati pa onemogočajo neprofesionalnemu ljudstvu politizacijo.

Liberalna demokracija ima v različnih liberalnih deželah različne podobe, vendar imajo vse dežele nekaj skupnih potez: individualizem, volitve, večinsko pravilo, mnoštvo političnih strank, omejeno vlado, avtonomijo civilne družbe, strah pred politično oblastjo in ustrezne mehanizme za njeno regulacijo, odsotnost posredovalnih institucij med državljanom in državo, zakon kot osrednje sredstvo družbenega upravljanja, abstraktno državo in njen korelat abstraktnega državljana (Parekh, 1992:168).

Liberalna demokracija je opredeljena kot demokracija v mejah liberalizma in pomeni samo en način njune kombinacije. Možen bi bil tudi demokratičnoliberalni sistem, tako da bi imela demokracija hegemonsko vlogo. To bi pomenilo vzpostaviti večjo skladnost med skupnostjo in posameznikom, razširitev participacije na glavna področja ekonomskega in političnega življenja in odpreti nove centre moči. Parekh trdi, da so takšno koncepcijo demokracije zagovarjali mladi Marx, C. B. Macpherson in številne evropske socialistične stranke. Demokratični liberalizem je zelo blizu socialni demokraciji in predstavlja delno transformacijo liberalizma.

ZDA - poosebljena liberalna demokracija¹⁶

Liberalne demokracije in njene moči ni mogoče razumeti brez moči ZDA.

“Revolucionarna ideologija, ki je postala kredo Amerike, je liberalizem v njegovem pomenu iz osemnajstega in devetnajstega stoletja, ki je poudarjal antietatizem. ZDA so edinstvene pri tem, da so se spočele z revolucijo in so opredelile svoj *raison d’être ideološko*¹⁷. Zavest o sebi samih je v drugih deželah izšla iz skupne zgodovine, ne iz ideologije. In če imajo zgodovinsko konservativne vrednote, je to torizem, državni komunitarizem, *noblesse oblige*” (Lipset, 1991, cit. po Ware, 1992:136). Lipset trdi, da se je evropska družbena struktura amerikanizirala, tako da sedaj obstaja delna konvergenca med evropskimi in ameriško demokracijo.

APSA je v letu 1991 priredila letno srečanje na temo Amerika kot model za svet?. Najvidnejši demokratologi so razpravljali o dogodkih od leta 1989 do 1991 in ugotavljali primernost ameriške demokracije za novo nastale postsocialistične dežele. Fukuyama je v tem okviru predstavil svoje poglede na “liberalno demokracijo kot globalni fenomen”. Demokratične revolucije zadnjih dveh let so zanj dokaz vitalnosti demokratične ideje tudi za ljudi, ki dolga leta živijo pod avtoritarizmom. Ko razpravlja o stabilnosti demokracij, pa ugotavlja, da je “demokracija nemogoča, ne da bi ljudje verjeli v legitimnost demokracije in hkrati v nelegitimnost diktature” (Fukuyama, 1991:661). Huntington meni, da so sodobni procesi demokratizacije vezani na katolicizem, prav tako kot je bil val demokratizacije, sprožen z ameriško in francosko revolucijo, vezan na protestantizem. Po oceni Fukuyame je liberalna demokracija vezana na krščanstvo, dokaz za to pa je odsotnost demokracij v nekrščanskem svetu.

Nacionalizem imajo pogosto za konkurenco liberalni demokraciji in mnogi so prepričani, da bo svet po dolgi hladni vojni prej zaplul v nacionalistične konflikte kot pa v demokratični mir. Fukuyama (1991:663) je prepričan, da liberalna demokracija ni primerna pri razsojanju med zahtevami jezikovnih ali etničnih skupnosti, ki živijo na tradicionalnih ozemljih v večetnični družbi. Zato po njegovem mnenju ameriškega modela ne bi mogli preprosto izvoziti v dežele, kot sta bili tedaj Jugoslavija¹⁸ ali Sovjetska zveza, kjer je nacionalna dezintegracija nujni predpogoj za demokratizacijo. Nacionalistični boji so nujni znanilec vzpostavljanja stabilne demokracije v prihodnosti, ravno tako kot je bilo to v Zahodni Evropi v 19. stoletju (Fukuyama, 1991:664). Nacionalizem je moderni pojav, ki je po mnenju Fukuyame zelo tesno povezan z demokracijo.

Fukuyama (1991:664) zaključuje, da ne želi izzveneti naivno optimističen glede prihodnjih perspektiv demokracije v svetu in da si ne zatiska oči pred očitnimi problemi, ki obstajajo v razvitih demokracijah, kot so ZDA. Vendar je tudi dejstvo, da so vse glavne sistematične alternative liberalni demokraciji ena za drugo propadle. To dejstvo “nas ponovno sili, da vzamemo preučevanje demokracije kot osrednjo točko sleherne resnične politične znanosti” (Fukuyama, 1991:664).

Drugi so bili bolj kritični do liberalne demokracije v ZDA. Gurr (1991:664) je skiciral skeptični pogled na Ameriko kot model za svet. Po

¹⁷ Že Tocqueville je ugotovil, da je položaj Amerike “quite exceptional” in da je težko verjeti, da bo katerokoli demokratično ljudstvo postavljeno v enak položaj. Zavzel se je za opustitev gledanja na demokratične narode skozi izkustvo ZDA in za njih preučevanje takšnih, kot so s svojimi lastnimi potezami. Moderne zahodne družbe so razvile lastne forme demokracije. Vztrajati pri univerzalnosti liberalne demokracije pomeni zanikati Zahodu lastno historično izkustvo.

¹⁸ Podobno se sprašuje Quester (1991:658): Bi ameriški model deloval v deželah, kot sta Jugoslavija ali Šrilanka, kjer so etnične razlike tako zelo globoke?

¹⁹ Fukuyama (1992:49-50) navaja, da so leta 1790 obstajale tri liberalne demokracije, leta 1848 jih je bilo pet, leta 1900 trinajst, leta 1919 petindvajset, leta 1940 trinajst, leta 1960 šestintrideset, leta 1975 trideset in leta 1990 enainšestdeset (Slovenija in Hrvaška nista vštet).

²⁰ Za ta tip družb sta Lehmbruch (1967) in Lijphart (1968, 1977) v teoriji razvila poseben tip demokracije: konkordančno ali konsociativno demokracijo. Ta tip demokracije prakticirajo v Evropi npr. Švica, Avstrija, Belgija in Nizozemska.

njegovi oceni je model ZDA, ki bi ga ZDA lahko ponudile svetu, v temelju politična ekonomija. "To je, Amerika ponuja učinkovit primer politično organizirane družbe, ki goji in je vzdrževana od visoko produktivne ekonomije. Ena od najbolj privlačnih potez te politične ekonomije je ta, da nudi svojim državljanom politično prostost in možnosti za osebnostno pridobitništvo z minimalnimi omejitvami" (Gurr, 1991:664).

Leta 1986 je bilo samo 38 institucionaliziranih demokracij in samo 20 od tega kontinuirano celotno obdobje po drugi svetovni vojni¹⁹ (Gurr, 1991:664).

Samo po sebi umevno je, da je glavna atrakcija ameriškega političnega modela za revnejše ljudi Srednje in Vzhodne Evrope njegova produktivnost. "Preroki ameriške demokracije ponujajo demokratični sistem kot sredstvo za vrsto ekonomskih rezultatov" (Gurr, 1991:665).

Klasična Lipsetova raziskava iz leta 1959 je pokazala, da je ekonomska razvitost predpogoj za stabilno demokracijo in ne obratno. Gurr (1991:665) ugotavlja, da doslej še nihče ni izdelal študije, kjer bi preveril hipotezo, da demokratizacija vodi k ekonomski rasti. Zasluge, ki pa jih nesporno ima politika ali posamezne politike v ZDA, pa se spregledujejo. Eden od rezultatov javne politike, ki ga vzorjujoči se največkrat spregledajo, je obseg kriminala in umorov v ZDA. (Na dan se v ZDA zgodi 16.000 nasilnih kriminalnih dejanj, v letu 1990 je bilo 9,4 umora na 100.000 prebivalcev, kar je 10-krat več kot v Veliki Britaniji, Japonski ali Irski.) Ameriški mit je tako upravičeno skoncentriran v predstavi: In America everything is possible. Gurr ob tem trezno opominja na nasvet Franka Sinatre: *Do it your way*.

Liberalna demokracija je produkt in model za reševanje političnih problemov, ki so se pojavili v individualistični družbi 17. stoletja. Tako obstajata vsaj dva tipa družb, v katerih je liberalna demokracija neustrezna: pluralne družbe in komunitarne družbe z močnim občutkom skupništva²⁰.

Parekh (1992:172) ugotavlja, da je demokratični del liberalne demokracije, kot so svobodne volitve, svoboda govora in pravica do enakosti, veliko bolje sprejet v tretjem svetu kot pa liberalna komponenta. Številne neevropske dežele hlepijo po demokraciji in jo zahtevajo, vendar pri tem nočejo kupiti tudi liberalizma, ker ogroža njihovo samobitnost, njihove vrednote in tradicijo. Liberalizem uničuje skupnost, postavlja izoliranega posameznika nad skupnost, krepi etos in etiko agresivne predrznosti, zavrača tradicionalno modrost in zdravo pamet v imenu znanstvenega razuma ter šibi duh vzajemnega prilagajanja in usklajevanja.

Liberalno demokratska država je nacionalna država

Ostaja še eno pomembno vprašanje liberalne demokracije: razmerje med nacionalno državo in mednarodno skupnostjo. Hobbes je ugotovil,

da je sistem suverenih držav neizogibno anarhičen. Ta anarhija prisiljuje vse države, da okrepijo moralno obnašanje in se dogovorijo o mednarodnih normah. Westfalški mir je leta 1648 uveljavil liberalna načela v mednarodnih odnosih: svetovna skupnost je bila sestavljena iz suverenih držav, ki so urejale razlike med seboj zasebno in pogosto s silo. Nad suverenimi državami ni obstajala nobena oblast, ki bi njihovo individualnost lahko kakorkoli ogrožala, razen seveda močnejše države.

Šele po drugi svetovni vojni se uveljavlja nova ureditev, ki obeta vzpostavitev demokracije v celotni mednarodni skupnosti. OZN pomeni zametek ali vzor organizacije svetovne skupnosti po demokratičnih načelih²¹. Held (1992:28) govori o “demokratični skupnosti držav”²² in o potrebi, da se vzpostavi “kozmpolitska demokracija” in “novi mednarodni red” (Held, 1992:31).

Na terenu demokracije se vse bolj zaostčuje naslednji paradoks: od Afrike do Vzhodne Evrope in Azije, Evrope in Amerike države stavijo na vlado ljudstva, vendar to geslo uspeva udejanjati samo v okviru državnih meja. Vse več pa je problemov, in to substancialnih problemov, ki so globalne narave, zato jih nacionalne države ne morejo reševati v okviru svojih meja²³. Vladavina ljudstva tako ob številčnem naraščanju demokratičnih držav izgublja svojo vsebino. “Narodi razglašajo demokracijo ravno v trenutku, ko spremembe mednarodne ureditve kompromitirajo možnost neodvisne in demokratične nacionalne države” (Held, 1990:305). Held (1990:317) ugotavlja, da “teorija demokracije 19. in 20. stoletja ne more veliko storiti za razumevanje nekaterih najosnovnejših vprašanj, s katerimi se danes soočajo demokratske države”. Teorijo demokracije je treba usposobiti za to, da bo lahko obsegla tudi mednarodne mreže držav in civilnih družb (Held, 1990:306).

Zaradi vzpostavljanja globalnih problemov in vse večje povezanosti držav je možno probleme reševati le na svetovni ravni. Proces oblasti se umika kategorijam nacionalne države (Held, 1992:312). Teorija liberalne demokracije pa se tega terena po definiciji ni lotevala. Ostajala je zamejena v okvire nacionalne države. Demokracija v svetovnem sistemu enostavno ni predstavljala njenega zanimanja. Held zato posebej vztraja, da je treba teorijo demokracije usposobiti za demokratizacijo razmerij med državami v svetovni skupnosti. Če se v svetovni skupnosti ne bo začel uveljavljati demokratičen red, potem tudi demokracija na ravni nacionalnih držav ne bo imela posebne teže. Gre za teorijo demokratske države znotraj globalne ureditve in teorijo delovanja globalne ureditve na demokratično državo. Held (1992:33) s tem v zvezi postavlja tri zahteve:

1. vse zadeve, ki niso pod nadzorom nacionalnih držav (monetarni menedžment, vprašanja okolja, elementi varnosti, nove oblike komuniciranja), je treba postaviti pod demokratični nadzor;

2. premisliti je treba vlogo in mesto globalnih in regionalnih upravnih in funkcionalnih teles s stališča bolj koherentne in koristnejše vloge pri javnih zadevah;

²¹ Held (1992:31) predlaga najprej odpravo veta stalnih članic Varnostnega sveta, vzpostavitev predstavništva v VS po regionalnem načelu, vzpostavitev sodišča za človekove pravice in vzpostavitev načela konsenza v Generalni skupščini kot legitimnega vira mednarodnega prava.

²² V predhodni verziji je Held (1990:322-330) menil, naj bi se nova ureditev imenovala “federalni model demokratske avtonomije”, tako da bi razširila njegov model demokratske avtonomije na mednarodno skupnost.

²³ Offe (1985a:191-211) opozarja na številne omejitve legitimnosti večinskega načela kot konstitutivnega elementa liberalne demokracije: npr. odločanje o vojni in miru (Pizzorno: Zakaj ne bi Američani k odločanju o prenehanju vojne z Vietnamom poklicali tudi Vietkonga), zakaj ne bi o graditvi letališča odločali njegovi potencialni uporabniki z vsega sveta, kdo lahko odloča o uporabi jedrske energije, saj posledice teh odločitev segajo prek državnih meja, prek obdobja štirih let, kolikor ima določena večina mandat, in prek generacije, ki o tem odloča.

3. ključne institucije, organizacije, združenja morajo omogočiti mednarodni civilni družbi, da postane del demokratičnega procesa.

To bi bili temelji "kozmpolitskega modela demokracije" (Held, 1992:33). Nato naj bi se ustanovili regionalni (kontinentalni) parlamenti po vzoru Evropskega parlamenta. Obstajala bi možnost splošnega referendumu. Demokratizirali bi mednarodna 'funkcionalna' telesa. Da bi postavili meje demokratičnemu odločanju, bi vzpostavili sistem pravic od političnih, civilnih in ekonomskih do socialnih. S tem v zvezi bi za njihovo uveljavljanje povečali pristojnosti mednarodnih sodišč. V zaključnih dejanjih pa bi ustanovili poseben svetovni parlament, ki bi deloval po načelu ena država, en glas.

Naloga sedanjega trenutka je predvsem v tem, da "začnemo ustvarjati novo mednarodno demokratično kulturo in duha" (Held, 1992:37). Held se zaveda utopične narave njegovega modela demokracije, zato svetuje, da je treba začeti hkrati iz obstoječih vzorcev političnih relacij in procesov ter iz analize tega, kar naj bi bilo: zelene politične forme in načela.

Pogosto se na proces globalizacije gleda kot na proces homogenizacije sil in brisanja razlik ter avtonomnosti nacionalnih držav. Held opozarja, da nacionalna država nikakor ni preživela oblika, je pa nezadostna za udejanjanje demokratizacije. Bolj kot za konec obdobja nacionalnih držav gre za proces odpravljanja razmerij hegemonizma med državami v mednarodni skupnosti.

Po Heldu (1990:322-330) obstajajo štiri velike neskladnosti med nacionalno državo in sodobnimi procesi, ki jih mora teorija demokracije upoštevati:

1. Neskladje med formalno oblastjo države in dejansko strukturo proizvodnje, delitve in menjave.
2. Neskladje med teorijo suverene države in sodobnim globalnim sistemom, ki ga sestavlja vrsta mednarodnih režimov in organizacij.
3. Neskladje med državnim pravom in mednarodnim pravom.
4. Neskladje med idejo države kot avtonomnega vojaškega in strateškega dejavnika in globalnim sistemom držav, kjer obstajajo velike sile in blokovske sile, ki zmanjšujejo avtoriteto in integriteto posameznih šibkejših držav.

"Mednarodna oblika in struktura politike in civilne družbe morata biti vgrajeni v temelje teorije demokracije" (Held, 1990:340). Izbrati demokracijo danes pomeni izbrati operacionalizacijo radikalnega sistema pravic v zapleteni, medvladni in transnacionalni strukturi moči. "Demokracija znotraj neke nacionalne države zahteva demokracijo tudi v mreži mednarodnih silnic in odnosov, ki se prežemajo. To je pomen demokracije danes" (Held, 1990:340).

Nemoč teorije demokracije na terenu liberalne demokracije, kjer Held zavestno ostaja, se izkazuje v njegovi ugotovitvi: demokratična federacija držav in civilnih družb je nezdržljiva s obstojem močnih grozdov družbenih razmerij, ki že s svojimi obstojem izkrivljajo demokratične procese in rezultate. Ti grozdi obstajajo in se krepijo,

preoblikujejo in vladajo svetu. Liberalna demokracija proti monopolom in korporativizmu, ki je na pohodu še posebej izrazito od sedemdesetih let sem, nima drugega recepta kot moralno pridigo. Če naj liberalna demokracija obstaja, potem je treba odmisлити realna razmerja moči v držav(ah)i in civilni(h) družb(ah)i.

Sklep

Teren, na katerem poteka diskusija o transformaciji demokracije, je še vedno liberalizem. Zato Held ponuja rešitve, ki neposredno ne nasprotujejo liberalni demokraciji. Je pa jasno, da je liberalne demokracije konec tisti hip, ko se odpove togemu vztrajanju zgolj na nacionalni državi in sprejme internacionalizem, izvorno geslo socialističnega gibanja. Held se teh konsekvenc ne zaveda, zato se dela, kot da mehanično samo širi (po newtonovsko) teren liberalne demokracije. V resnici so njegovi poskusi razširitve liberalne demokracije na svetovna razmerja revolucionarni: zahtevajo korenito družbeno spremembo, spreobrnitev vladajočega konsenza v svetu. Isto velja za zahteve, ki jih v zvezi z reformami liberalne demokracije zastavlja feminizem. Nedolžna (mehanična) sprememba razmerja med spolno delitvijo v politiki, kot liberalci razumejo zahteve feminizma, ni le vprašanje kvantitativnega števila žensk v politiki, kot se zdi liberalnim demokratom²⁴. Za spremembo številčnega razmerja je poprej potrebna sprememba družbene strukture, pa naj bo po padcu socializma o tem še tako nezaželeno govoriti. Naloge, ki so jih različna družbena gibanja 19. in 20. stoletja zastavila, še vedno ostajajo realne naloge za reševanje nakopičenih problemov človeštva. Če se bodo morale obleči, česar Fukuyama ne vidi, v hegemonsko formo, tokrat liberalne demokracije, to seveda ne pomeni, da so dolga obdobja brčala v temo ali da so mlatila prazno slamo. Za prehod v novo dobo demokracije pa je nujno najpoprej spremeniti obči konsenz, ki je utemeljen na newtonovski paradigmi²⁵. Z reformiranjem tega (pred)političnega konsenza bo šele možna nova opredelitev razmerja med posameznikom in družbo ter na tej osnovi tretja demokratična transformacija. Tretja demokratična transformacija ne bo niti zgolj razširitev demokracije iz nacionalnih držav na svetovno ureditev niti samo razširitev demokracije na številna nova področja, temveč bo kvalitativna sprememba političnih razmerij, utemeljena na novi samozavesti posameznika, ki bo pripoznal svoja zgodovinska in družbena posredovanja²⁶. Ta sprememba pa je že na delu v vseh formah zavesti od znanosti do religije.

²⁴ Phillipsova (1991:82) sicer priznava kritičen odnos feminizma do liberalne demokracije, meni pa, da feminizem ostaja na njenem hegemonskem terenu in torej ne predstavlja alternative liberalne demokraciji. Tako bo feminizem v prihodnje "še naprej inspiriral bolj substancionalno demokracijo, kot je ta, ki je trenutno ponujana". V takšnih stališčih gre v izgubo temeljna zahteva feminizma po odpravi seksualno posredovane politike, ki tvori jedro liberalne demokracije. Ko bo spoznanje o seksualni posredovanosti politike prignano do zavesti in udejanjeno, tedaj o liberalni demokraciji ne bo ne duha ne sluha.

²⁵ Barber (1984:36) trdi, da so politična razmerja dialektična, dialoška, simbiotična in protislovna. Ko jih predstavljamo v materialnih in fizičnih metaforah, nujno proizvedemo nerazumevanje. Zato se ogreva za takšen tip metaforike, ki jo ponazarja Rousseaujeva fraza "prisiljen biti svoboden". Liberalci so se ji seveda vedno smejali, ker niso znali misliti skupaj svobode in prisile.

²⁶ Na to opozarja tudi Offe (1985:144), ko napoveduje možnost sprememb na ekonomskem ali političnem področju, sprememb, "ki so se za omejen in kratek čas zdele nemogoče pod vplivom nesporne vladavine konkurenčne strankarske demokracije in keynesovske socialne države".

Igor Lukšič, dr. politologije, asistent na Fakulteti za družbene vede Univerze v Ljubljani. Avtor knjige *Demokracija v pluralni družbi*.

LITERATURA

- BARBER, Benjamin R. (1984): **Strong Democracy. Participatory Politics for a New Age**. University of California Press, Berkeley.
- BEETHAM, David (1992): "Liberal Democracy and the Limits of Democratization". **Political Studies**, vol. XL, posebna izdaja.
- DAHL, Robert A. (1989): **Democracy and its critics**. Yale University Press, New Haven in London.
- FUKUYAMA, Francis (1990): "Kraj povijesti". **Politička misao**, vol. XXVII, št. 2.
- FUKUYAMA, Francis (1991): "Liberal Democracy as a Global Phenomenon". **Political Science and Politics**, vol. XXIV, št. 4.
- FUKUYAMA, Francis (1992): **The End of History and the Last Man**. Hamisch Hamilton, London.
- GURR, Ted Robert (1991): "America as Model for the World? A Skeptical View". **Political Science and Politics**, vol. XXIV, št. 4.
- HELD, David (1989): **Modeli demokracije**. KRT, Ljubljana.
- HELD, David (1990): "Demokracija, nacija-država i globalni sustav". **Modeli demokracije**, Školska knjiga, Zagreb.
- HELD, David (1992): "Democracy: From City-states to a Cosmopolitan Order". **Political Studies**, vol. XL, posebna izdaja.
- HUNTINGTON, Samuel P. (1991): "Democracy's Third Wave". **Journal of Democracy**, vol. 2, pomlad.
- OFFE, Claus (1984): "The separation of form and content in liberal democracy". V: Claus Offe in John Kean, **Contradictions of Welfare State**, Hutchinson, London idr.
- OFFE, Claus (1985): "Konkurenčna strankarska demokracija in keynesovska socialna država: dejavnika stabilnosti in dezorganizacije". V: Claus Offe, **Družbena moč in politična oblast**, DE, Ljubljana.
- OFFE, Claus (1985a): "Politična legitimacija na podlagi večinske odločitve?" V: Claus Offe, **Družbena moč in politična oblast**, DE, Ljubljana.
- PAREKH, Bhikhu (1992): "The Cultural Particularity of Liberal Democracy". **Political Studies**, vol. XL, posebna izdaja.
- PHILLIPS, Anne (1992): "Must Feminists Give Up on Liberal Democracy?" **Political Studies**, vol. XL, posebna izdaja.
- PIERSON, Christopher (1992): "Democracy, Markets and Capital: Are there Necessary Economic Limits to Democracy?" **Political Studies**, vol. XL, posebna izdaja.
- QUESTER, George H. (1991): "America as a Model for the World?" **Political Science and Politics**, vol. XXIV, št. 4.
- RIZMAN, Rudi (ur.): **Sodobni liberalizem**. Krt, Ljubljana.
- SMITH, Dennis (1990): **Capitalist Democracy on Trial: The transatlantic debate from Tocqueville to the present**. Routledge, London in New York.
- WALTZ, Kenneth N. (1991): "America as Model for the World? A Foreign Policy Perspective". **Political Science and Politics**, vol. XXIV, št. 4.
- WARE, Alan (1992): "Liberal Democracy: One Form or Many?" **Political Studies**, vol. XL, posebna izdaja.